

Ängsö gård och kyrka – ett särfall i svensk medeltid

Av Åke Nisbeth

Att finna två medeltida kyrkor som är identiskt lika är knappast möjligt. Det finns åtskilliga romanska kyrkor bestående av långhus och smalare, absidavslutat kor, men vi får leta förgäves efter två kyrkor som har samma plan, mått och uppbyggnad. Detsamma gäller tex också hög- och senmedeltidens salkyrkor i Mälardalen. Åtskilliga kyrkor inom detta område har en likartad planlösning och uppbyggnad, men ingen kopierar exakt en annan. Däremot kan vi fördela flertalet kyrkor på några ganska klart urskiljbara grupper, var och en karaktäriserad av ett antal gemensamma drag men med stora individuella variationer. Kyrkor, som icke låter sig inpassas i någon av dessa grupper möter oss sällan. Ett exempel på en sådan kyrka skall här kortfattat presenteras, nämligen Ängsö i Västmanland (fig) (1).

Kyrkan, som helt är byggd av tegel, är till sin planlösning en regelrätt korskyrka, där korsarmarna i interiören dock ej står i förbindelse med själva kyrkorummet (fig. 2) Den består av ett i öster tresidigt avslutat kor, omfattande två travéer jämte den tresidiga avslutningen, ett långhus om tre travéer av samma bredd som koret, samt en korsarm i norr med två kryssvalv, redan från början avsedd att användas som sakristia, och en korsarm i söder, som förenats med kyrkorummet i samband med ombyggnadsarbeten på 1600-talet och som från början torde ha tjänat som vapenhus och

kapell. Koret upplyses av fem stora spetsbågiga fönster, ursprungligen försedda med masverk i kalksten. De nuvarande fönstrens yttre omfattningar motsvarar i stort de ursprungliga fönstrens. I långhuset fanns till en början endast ett spetsbågigt fönster av samma typ som korets – i sydväggen – och dessutom ett rundfönster över den portal som ursprungligen fanns i väster. Rundfönstrets masverk har fö återanvänts i det torn som tillbyggs i väster på 1740-talet. Ett litet, spetsbågigt fönster i sakristians östvägg är nu det enda där masverket delvis bevarats.

I exteriören är samtliga gavlar prydda med blinderingar och delvis utförda i mönstermurning. Västgaveln, som till större delen dolts och delvis förändrats i samband med tornbygget, hade ursprungligen en stor trepassblindering i vilken rundfönstret infogats. Ingångar till kyrkan fanns i södra korsarmen och i väster. Den förstnämnda är bevarad, frånsett att dörröppningen vidgats i början av 1700-talet. Västportalen utplånades helt vid tornbygget. En portal med ursprunglig, rikt profilerad omfattning finns kvar orörd från byggnadstiden, nämligen portalen till sakristian.

Några direkta motsvarigheter till Ängsö kyrka finns icke inom det medeltida Sveriges gränser. Flertalet av landsbygdens kyrkor från tiden omkring 1300 och 1300-talets förra hälft var byggda huvudsakligen av gråsten och med tegel endast i gavelrösten, dörr- och

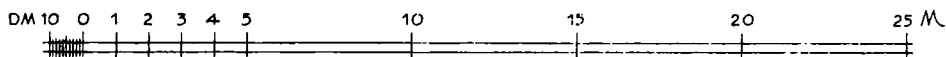
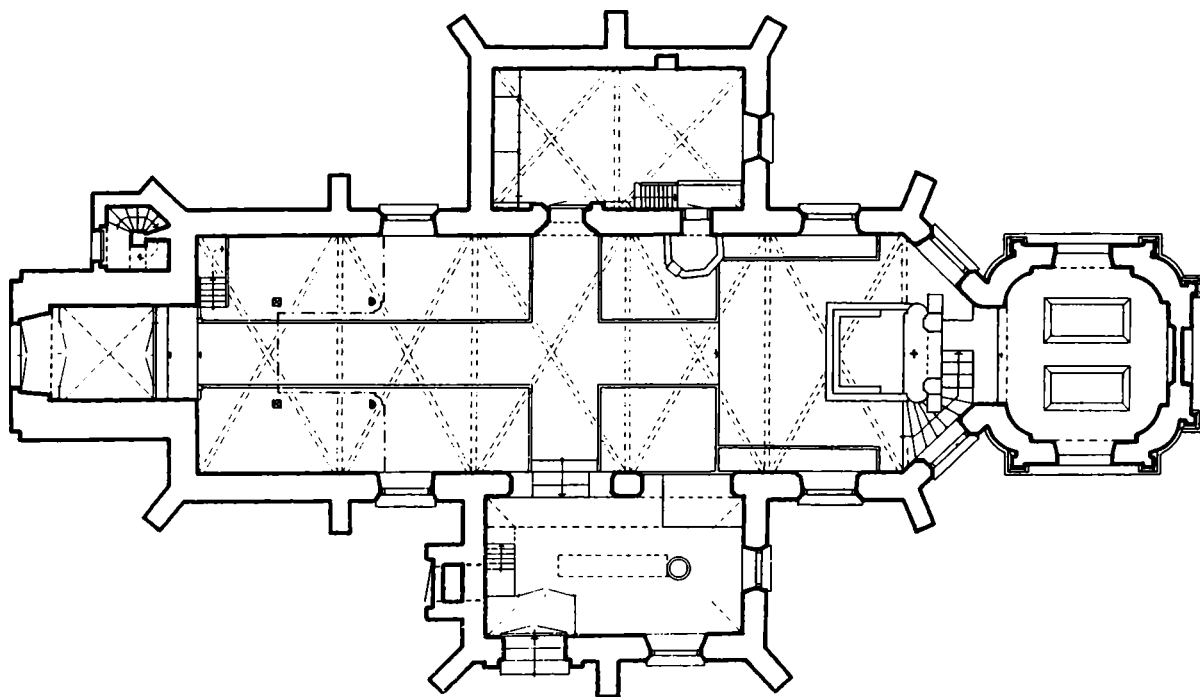

Fig. 2. Ängsö kyrkas plan. Uppmätning 1971-72 av J Söderberg.

fönsteromfattningar o d. De få tegelkyrkor som finns, t ex Vendel, Tensta och Lena, är av en annan, ålderdomligare typ än Ängsö. Vissa likheter kan förmodas ha funnits med tiggarmunksordnarnas kyrkor, som nästan undantagslöst var byggda av tegel, men av vilka endast ett fåtal bevarats till våra dagar, t ex Riddar-

holmskyrkan i Stockholm, byggd för franciskanerna under 1200-talets senare del och 1300-talets början. Trots betydande olikheter i storlek och funktion finns de kanske största överensstämmelserna med Uppsala domkyrka, där arbetet med att slutföra långhusbygget pågick under större delen av 1300-talet.

Hela kyrkan var från början välvd med kryssvalv av tegel, som utgår direkt från väggarna, utan förmedling av konsoler el dyl. Valven i södra korsarmen har rivits

◀ Fig. 1. Ängsö kyrka sedd från slottets lanternin. Foto U. Gyllenhammar 1981.

under 1600-talet, men byggnadsarkeologiska undersökningar har visat, att de helt överensstämmt med valven i norra korsarmen, sakristian. I långhus och kor är såväl valv som väggar täckta med målningar, medan i korsarmarna väggarna ursprungligen varit rödkalkkade, valvkapporna vitkalkade, valvribborna och en sockel på nord- resp. sydväggen målade i kalkstensgrått. Målningarna frilades och konserverades i samband med kyrkans senaste restaurering, slutförd 1972. Målningarna är partiellt helt utplånade – så bl a på korets väggar – och i allmänhet så svårt skadade, att i stort sett endast förteckningen återstår.

Målningarna har tillkommit samtidigt med kyrkan, något som framgår bl a av att i några partier i väster de första skisserna gjorts genom ritsningar i den ännu icke helt torra putsen. I andra partier, också dessa huvudsakligen i den västra delen av kyrkan, har färgen bundit med putsen på ett sätt som antyder att målningensarbete påbörjats innan putsen helt torkat. Huvudparten av målningarna är dock utförda al secco.

I detta sammanhang finns ej anledning att närmare beskriva målningarna och redogöra för ikonografin – de intresserade hänvisas till den i not 1 nämnda monografin från 1982 över kyrkan och dess målningar. Vad som dock särskilt måste framhållas är att målningarna av allt att döma utförts enligt ett omsorgsfullt genomtänkt ikonografiskt program, som styrt såväl urvalet av motiv som dessas placering i kyrkorummet. Påpekas bör också att en lika omfattande målningssvit som är äldre än 1400-talet ej är känd från någon annan kyrka i Mälardalen.

Dateringen av kyrkan och dess målningar underlättas dels av några målade vapensköldar, dels av ett av konung Magnus Eriksson utfärdat skyddsbrev för kyrkan och dess egendom. Traditionen vet berätta att kyrkan uppförts av riddaren Nils Abjörnsson (Sparre av

Tofta), ägare till Ängsö gård. Denne var en av de ledande männen under Magnus Erikssons regeringstid, medlem av kungens råd 1320, riddare troligen 1322, drots (d v s närmast riksföreståndare) 1335 (för en tid av ungefär ett år), lagman i Västmanland och Dalarna from 1332 intill sin död 1359. Han hörde till de rikaste i landet med gårdar i betydande antal, främst i mellersta Sverige, ärvda eller förvärvade, men sedan 1320-talet också med stora ekonomiska intressen i övre Norrland, som han tillsammans med ärkebiskopen Olof Björnsson börjat kolonisera. Han ägde dessutom jord också i Danmark och Estland. Nils Abjörnssons vapen, en röd sparre i gult fält, återfinnes två gånger i långhusets målningar (tillsammans med ett vapen som bör syfta på hans hustru Benedikta Abrahamsdotter) samt dessutom målat på dörren till sakristian. Magnus Erikssons skyddsbrev är utfärdat 1346 och senare förnyat av bl a Albrekt av Mecklenburg (2). Det ligger nära till hands att förmoda att Nils Abjörnsson utverkat skyddsbrevet någorlunda samtidigt med att kyrkan färdigställdes. Om man håller fast vid påståendet att Nils Abjörnsson är kyrkans byggherre, innebär detta i varje fall att den bör ha stått färdig före hans död 1359.

Tolkningen av målningarnas vapensköldar och därmed också dateringen av kyrkan har emellertid ifrågasatts av heraldikern Jan Raneke (3). Raneke anser att ett av de två sparre-vapnen i långhusets valv syftar på Nils Abjörnsson, men huvudpersonen är icke denne utan riddaren och riksrådet Sigge Magnusson (Vinstorpaätt). Ett vapen i västra kappan i det andra långhusvalvet från väster skall enligt Raneke syfta på denne. Upprepandet av sparre-vapnet och det vapen med ett tjurhuvud som kan förmodas åsyfta Nils Abjörnssons hustru förklarar Raneke med att de syftar på Sigge Magnussons två hustrur Elina Gisladotter (Sparre av Aspås) och Ramborg Karlsdotter (oxhuvud med

Fig. 3. Ängsö kyrka. Långhusets mellersta valv, västra kappan med en framställning av Kristus inför Pilatus, östra kappan med en framställning av Kristi gisslande. Knektan til höger bär en sköld med ett vapen som överensstämmer med den S K Vinstorpa-ättens.

hals). Raneke framhåller dock själv att belägg saknas för att Sigge Magnusson ägt Ängsö eller del i detta gods. Hans huvudgård var Lagmansö i Södermanland, hans ätt hade sina rötter i Västergötland. Ägoförhållandena när det gäller Ängsö-godset under 1300-talet är emellertid fullt entydiga: Sigge Magnusson har icke någon tid ägt någon del av godset. Vad som dock definitivt gör Sigge Magnusson otänkbar som »vapendekorens huvudperson« är placeringen av det vapen, som Raneke tolkar som hans – trots att det onekligen överensstämmer mycket nära med det vapen som fördes av den s k Vinstorpa-ätten och därmed befryndade ätter. Det återfinnes nämligen på en sköld som förs av en av knektarna kring Pilatus i en framställning

Fig. 4. Ängsö kyrka. Trekronor-vapen i det västra långhusvalvets norra kappas östra svickel. Vapnet ingår i en serie, som också omfattar Folkunga-ätten, Norges och drottning Blanche av Namurs vapen.

av Kristus framför Pilatus (fig. 3). Om man ville hedra en person under medeltiden genom att införliva hans vapen i en målad dekor, placerades vapnet definitivt icke på en sköld som bärs av en person som spelar en negativ roll, som t ex en krigare i Pilatus följe. Varför man i Ängsö valt just den vapenbild, som kan tolkas som Vinstorpaättens, för knektens sköld lär inte kunna fastställas. Om valet var medvetet skulle detta snarare kunna betecknas som ett hån än som en hedersbevisning.

Raneke har också i det västligaste av nordsidans vapen sett tre leoparder istället för ett lejon och omtolkat detta vapen till vapnet för Valdemars-grenen av Folkunga-ätten, kombinerat med vapnet för den oäkta

grenen av samma ätt, i stället för ett vapen för Magnus Erikssons drottning Blanche av Namur. Att det är ett lejon kan dock med säkerhet fastslås även om teckningen delvis är skadad och vapnet därigenom svårtytt. Ranekes sammankoppling av det kombinerade Folkunga-vapnet med Ramborg Israelsdotter (Finstaätt), som var gift med Filip Nilsson, en son till Nils Abjörnsson som av allt att döma dött ung och före fadern, får väl också anses ganska sökt. Vapnet förekommer i en serie med den regerande Folkunga-ättens vapen, Norges vapen och ett tre kronor-vapen (fig 4). Drottning Blanches vapen hör hemma i denna svit, knappast Ramborg Israelsdotters. Förf. finner således för sin del att inga tungt vägande bevis för en senare datering av målningarna och därmed också av kyrkan presenterats av Raneke.

Självklart ställer man sig frågan: varför fick just kyrkan i Ängsö denna speciella utformning? Närmast till hands ligger en förmodan att den byggts för att tjäna som Nils Abjörnssons gravkyrka. Vi vet emellertid att han i likhet med sin fader valde att begravas i Uppsala domkyrka. Inga spår finns av någon borganläggning av sådan art och storlek som man skulle vänta sig höra till en gårdskyrka av denna sällsynt påkostade art. Det är vidare fullt klart att kyrkan aldrig ingått eller varit avsedd att ingå i en klosteranläggning el dyl. Vad vi med säkerhet vet, är att den tjänat som gårdskyrka och sockenkyrka för en socken som motsvarat godset Ängsö och att den, liksom godset, intagit en särställning ur bl.a. judiciell synpunkt.

Ängsös ägare hör således till de få godsägare som hade egen domsrätt ända in på 1690-talet. Kyrkan löd intill denna tidpunkt icke heller under biskopen i Västerås. Om bakgrunden till denna domsrätt råder ej enighet bland de historiker som sysselsatt sig med denna fråga. Senast har gårdsrätterna behandlats av O

Ferm (4) som utgår från tidigare arbeten av L Bergquist (5) och L-O Larsson (6). Alla behandlar de tre fall som är kända: Bergkvara i Småland, Torpa i Västergötland och Ängsö i Västmanland.

Gårdsrätter kallas de speciella rättsregler av disciplinär och straffrättslig art som gällde för personer på kronans slott och gårdar. Gårdsrätter – eller borgätter – var också beteckningen på de domstolar som utövade gårdsrätten. »Det anses att en gårdsrätt tillkommit redan på Magnus Ladulås tid, men bevarade gårdsrätter är yngre och går i Magnus Erikssons, drottning Margaretas, Eriks av Pommern och Karl Knutssons namn« (7). Till gårdsrätten har fogats två tillägg, den sk tillämpningsparagrafen, som stadgade att rätten att döma efter gårdsrätten utvidgades till att gälla kungens råd på deras gårdar liksom kungens ämbetsmän och hövitsmän. Olika meningar råder bland de forskare som behandlat gårdsrätten huruvida denna tillämpningsparagraf verkligen tillämpats och i så fall sedan när. Ferm finner för sin del att det mesta talar för att gårdsrätten verkligen tillämpats åtminstone sedan 1300-talets slut. Det är då främst förhållandena på Ängsö som han bygger sitt ställningstagande på.

I en jordebok från 1540-talet ges således följande upplysning: »Item ligga och förgemalde landbönder på Engsön och i Vedeby till ingen tingstad utan till Engsö Borgare stugu, så ofta som tingstimmar är om året« (8). Ferm kommenterar denna notis så: »Ängsö-godset har utgjort en egen rättskrets, som var undandragen härads- och lagmanstingets jurisdiktion. Tinget har hållits på själva sätesgården i 'Engsö Borgare stugu', där inte bara brottsmål kunnat tas upp till rättslig prövning. Detta innebär att landslagen måst utnyttjas eftersom gårdsrätten hade ett begränsat tillämpningsområde«. Ferm konstaterar vidare att Ängsö även i kameralt avseende representerade något ovan-

ligt genom att vara ett tidigt exempel på ypperligt frälse, innebärande att sätesgård och underlydande landbor var helt befriade från såväl ordinarie skatt som fodring och extra ordinarie skatter (9). Samma skattefrihet åtnjöt också kyrkan för sina egendomar med stöd av skyddsbrevet från 1346. Ferm sammanfattar sina slutsatser beträffande Ängsö sålunda: »Det feodala elementet har varit särskilt starkt utvecklat vid Ängsö. Där hade den adliga borgrätten utsträckt sitt kompetensområde till att omfatta inte bara de anställda vid sätesgården utan även godsets dagsverkskyldiga landbor. Där hade kronan dessutom av sagt sig alla ekonomiska anspråk på de underlydande landborna, som därför var både ekonomiskt och rättsligt underordnade herrarna till Ängsö. Detta innebär att Ängsö är exempel på det som i tysk forskning brukar betecknas Guts-herrschaft: all ekonomisk och judiciell makt över ett område är knuten till ett gods och dess ägare; godset med underlydande bildar en liten stat i staten« (10). Ett stöd för detta antagande, att Ängsö-godset betraktades som en (mini)stat i staten, ger två bänklängder från 1630 resp. 1650 i vilka korets bänkar säges »komma gårdens regent till« (11). Kanske skall de i kyrkans långhusvalv i norr målade vapnen, en serie som inledes med Folkunga-ättens, d v s konungens vapen, ses som ett uttryck för tacksamhet mot Magnus Eriksson för att han på flera sätt gynnat och hedrat Nils Abjörnsson men också som ett bevis för vasallens trohet mot sin herre, konungen.

Inledningsvis har paralleller dragits mellan kyrkan i Ängsö och domkyrkan i Uppsala. Ändå djärvare kan det synas vara att nämna den franske konungens Sainte Chapelle vid residensen i Paris och Vincennes och kapellet på kejsaren Karl IV:s borg Karlstein. Vid alla dessa tre fanns ett oratorium – en bönekammare – som skulle nyttjas av slottsherren vid enskilda andakter. De

var belägna vid korets södra sida, med ingången utifrån och med en förbindelse med kyrkorummet som gjorde det möjligt för den som vistades i oratoriet att ostörd också ta del i de gudstjänster som firades i själva kyrkorummet (12).

Vi måste uppriktigt beklaga, att väggen mellan södra korsarmen och kyrkan i det närmaste helt bortbrutits. Det går därför inte att avgöra om det – förutom dörren mellan korsarmen och kyrkan, av vilken rester bevarats – funnits också en öppning i muren som gjorde det möjligt för den (dem) som vistades i korsarmen att följa de gudstjänster som firades såväl vid högaltaret i koret som vid korsaltaret i bågen mellan långhus och kor. I de romanska kyrkorna återfanns patronats-herrskapets plats i kyrkans västparti, icke sällan i tornet. I Ängsö kan några herrskapsplatser knappast ha förekommit i västpartiet. Målningarna visar att någon läktare ej funnits och i markplanet fanns det inget utrymme för några avskiljda platser för godsets ägare. Ett tänkbart läge för herrskapsbänkar vore i långhusets mellersta travé – donatorsvapnens placering i det mellersta (och det västligaste) långhusvalvet skulle kunna tyda på detta. Det enda vi med säkerhet vet – genom de ovan citerade bänklängderna från 1600-talets förra hälft och mitt – är att efter reformationen, då det skrank som under medeltiden bör ha funnits mellan kor och långhus rivits, gårdens ägare tagit de främsta korbänkarna i besittning. Vid 1600-talets mitt apiterades den södra korsarmen som gravkor för Ängsös dåvarande ägare och i följande århundrade fick ägar-nas särskilda läktare sin plats i öppningarna mellan korsarmen och kyrkan.

Att Nils Abjörnsson känt till den typ av privatoratorier i anslutning till ett kyrkorum, av vilken det finns åtskilligt fler exempel än de här angivna, är långt ifrån osannolikt. Att han alldeles bestämt har velat ge kyr-

kan i Ängsö en utformning och utsmyckning som skiljer den från den »normala« sockenkyrkan är helt uppenbart och att han då fått hämta inspiration också från icke-svenska förebilder ligger nära till hands att förmoda. Godsets speciella karaktär i ekonomiskt och judiciellt avseende kan sägas ha markerats med hjälp av kyrkobyggnaden. Att enbart se den som ett slags maktsymbol vore dock väl enkelt. Rimligtvis bör det också, som förf. framhållit i sin monografi över kyrkan, ha funnits ett personligt, religiöst engagement hos byggherren som tydligast kommer till uttryck i målningarnas ikonografiska program.

Noter

1. Å Nisbeth, Ängsö kyrka och dess målningar (KVHAA:s hand-

lingar. Antikvariska serien 33), Motala 1982, behandlar utförligt kyrkan och dess målningar.

2. Nisbeth a a, bilaga 1, s 206 ff.
3. J Raneke, Till frågan om Ängsömålningarnas datering (Fornvännen 1984, s 104 ff).
4. O Ferm, Feodalism i Sverige? Högfrälsets gårdsrätter under medeltiden och 1500-talet (Historisk Tidskrift 1983, s 130 ff).
5. L Bergquist, Om de svenska borgättarnas uppkomst (i Rättshistoriska studier 2, 1957, s 104 ff).
6. L-O Larsson, Borgätt och adelsjurisdiktion i medeltidens och 1600-talets Sverige (i Historia och Samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén, 1975, s 49 ff).
7. Ferm a a s 130 f.
8. Ferm a a s 137.
9. Ferm a a s 137.
10. Ferm a a s 138.
11. Landsarkivet i Uppsala, Ängsö AI:1
12. W Liebenwein, Privatoratorien des 14. Jahrhunderts (i Die Parler und der schöne Stil 1350-1400, Band III, Köln 1978, s 189 ff).